

KİNO DİLİNDƏ DİALEKT VƏ AKSENT ÜNSÜRLƏRİNDƏN İSTİFADƏYƏ DAİR

Xülasə

Məqalə kino dilində dialekt və aksent ünsürlərindən istifadəyə həsr olunub. Dialektləri öyrənmək dil tarixi üçün olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir. Dialektlər öyrənilmədikcə, dil tarixi yarımçıq və birtərəfli ola bilər, çünki vaxtilə ədəbi dildə işlənmiş bir çox söz və formalar müasir ədəbi dildə olmadığı halda, dialekt və şivələrdə yaşayır. Deməli, ədəbi dilimizin lüğət tərkibini, qrammatik quruluşunu tarixən öyrənmək dialektlər zəngin bir xəzinə təşkil edir.

Dialektlərin öyrənilməsi bu və ya digər milli dilin əmələ gəlməsində hansı dialektin əsas olması və qalan dialektlərin isə bu dilin əmələ gəlməsindəki rolunu aydınlaşdırmaq işində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Digər tərəfdən, dialektlər ədəbi dilin lüğət tərkibini zənginləşdirən əsas mənbələrdən biridir. Azərbaycan dilçiliyi qarşısında duran mühüm problemlərdən biri də Azərbaycan milli dilinin nə vaxt və hansı yerli dialekt əsasında təşəkkül etdiyini aydınlaşdırmaqdan ibarətdir. Məqalədə geniş ədəbi mənbələrdən və ayrı-ayrı filmlərdən istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: kino aktyoru, ssenari, rejissor işi, çəkiliş pavilyonu, peşəkar operator, montaj

Giriş. Dialektləri öyrənmək dil tarixi üçün olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir. Dialektlər öyrənilmədikcə, dil tarixi yarımçıq və birtərəfli ola bilər; çünki vaxtilə ədəbi dildə işlənmiş bir çox söz və formalar müasir ədəbi dildə olmadığı halda, dialekt və şivələrdə yaşayır. Demək, ədəbi dilimizin lüğət tərkibini, qrammatik quruluşunu tarixən öyrənmək dialektlər zəngin bir xəzinə təşkil edir.

Vaxtilə Füzulinin dilində işlənmiş ün (səs), ala (göyərtili), yazı (səhra, çöl) sözləri müasir ədəbi dilimiz üçün arxaikləşdiyi halda, dialekt və şivələrimizdə indi də belə sözlər mövcuddur. Yaxud birinci şəxs inkar forması (almanam, gəlmənm), feili bağlamanın müəyyən şəkilçiləri (-iban, -ibanı), sifət dərəcəsinin müəyyən şəkilçiləri (-raq, -rək) müasir ədəbi dilimiz üçün arxaik olduğu halda, dialekt və şivələrimizdə indi də işlənir.

Dialektlərin öyrənilməsi bu və ya digər milli dilin əmələ gəlməsində hansı dialektin əsas olması və qalan dialektlərin isə bu dilin əmələ gəlməsindəki rolunu aydınlaşdırmaq işində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Digər tərəfdən, dialektlər ədəbi dilin lüğət tərkibini zən-

ginləşdirən əsas mənbələrdən biridir.

Azərbaycan dilçiliyi qarşısında duran mühüm problemlərdən biri də Azərbaycan milli dilinin nə vaxt və hansı yerli dialekt əsasında təşəkkül etdiyini aydınlaşdırmaqdan ibarətdir.

Azərbaycan milli dilinin hansı dialekt əsasında təşəkkülünə gəlinə, qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan xalqının tarixində uzun müddət siyasi və mədəni mərkəzlər sayılan, milli dilin təşəkkülünə qədər yazılı ədəbi dilin əsasında duran və öz xüsusiyyətləri ilə seçilən Naxçıvan, Şamaxı-Bakı, Quba, Xaçmaz, Zaqatala-Şəki, Qazax-Gəncə və digər dialektlər olmuşdur. Və sözügedən dialektlər bu gün də yaşamaqdadır.

Bugünkü kinoaktyorların dilində dialektlər kifayət qədər özlərini büruzə verirmi?

Kino aktyoru şöbəsinin tələbələri yuxarı kurslarda imtahan və diplom təməllərini hazırlayarkən, obraz üzərində hərtərəfli tədris-yaradıcılıq işi aparılır. Bu zaman yaradılan obrazın danışq xüsusiyyətlərinə yiyələnmək də mühüm sənət məsələsi kimi qarşıya çıxır. Bəzən obrazın danışq xüsusiyyətlərinin təcəssümü zamanı hətta normadan kənara çıxmaq lazım gəlir ki,

bu da kino sənətinin tələbləri baxımından təbii görünür. Çünki filmdə yaradılan obrazın daxili aləmi, dünyagörüşü, mədəni səviyyəsi, təhsili, peşəsi, savadı və s. ilə onun zahiri təcəssümü arasında sıx əlaqə, üzvi rəbitə olmalıdır.

Başqa sözlə, insanın yaşantıları, psixoloji halları, düşüncə və fikirləri düzgün, aydın və bədii formada özünün parlaq ifadəsini tapmalıdır. İncəsənətin başqa növlərində olduğu kimi, kino sənətində də obrazın daxili, ruhi aləmi ilə onun forması, zahiri cəhətləri arasındakı üzvi rəbitə qırıldıqda, əsərdə və yaxud ssenaridə təsvir edilən şəxsin mədəni aləmi ilə onun hərəkətləri, mimikası, jestləri, danışığı, tələffüz tərzində ziddiyyət əmələ gəldikdə obraz bədii cəhətdən inandırıcı çıxmır. Bu doğrudur ki, aktyor həmişə aydın, kütləvi, anlaşılıqlı bir dildə danışır və danışmalıdır. Buna görə də kinoaktyorun dilində, əsasən ədəbi dil səslənməlidir. Ssenaridəki hadisənin hansı sosial və yaxud professional mühitdə, hansı tarixi şəraitdə inkişaf etməsindən asılı olmayaraq, hər hansı filmin əsasını ədəbi dil təşkil etməlidir. Müəllifin diqqət etdiyi və kinoaktyorun həyata keçirdiyi dialekt və ya aksent tələffüzü məhz ədəbi tələffüz fonunda daha parlaq, mənalı və ifadəli səslənir. Ona görə də obraz üzərində yaradıcılıq işi apararkən, rejissor Azərbaycan ədəbiyyatından gətirdiyi misallar əsasında dialekt və aksent ünsürlərindən bədii məqsədlə istifadənin səbəblərini, məna və məqsədini aktyorlara izah etməlidir.

Dialekt ümumxalq dilinin məhəlli qolu, xalqın, millətin bu və ya başqa ərazidə yaşayan müəyyən hissəsinin dilidir. Dialektlər ədəbi dildən və bir-birindən özünəməxsus fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətləri ilə seçilir.

Aksent isə başqa dildə danışanın öz ana dilinin fonetik və intonasiya cəhətdən tələffüz xüsusiyyətlərini bu və ya digər dərəcədə təzahür etdirməsidir.

Obrazların nitqində dialekt və aksent ünsürlərini Azərbaycan ədəbiyyatında və kinosunda da tapmaq olar. "Qəzəlxan" bədii filminin dilində Bakı dialektinin bəzi fonetik, morfoloji və leksik xüsusiyyətləri verilmişdir. Bu yolla müəllif Əliqası Vahidin danışğını başqa obrazlardan ayırmış, tipikləşdirmişdir.

Şahmar Ələkbərov filmin ayrı-ayrı səhnələrində bizi Vahidlə görüşdürür.

Ssenari müəllifi Vahidin danışığında Bakı dialektinin aşağıdakı xüsusiyyətlərini vermişdir:

1. Fonetik və morfoloji xüsusiyyətlər. Məsələn, dahı (daha), gömürnat (qubernator), başuva dönüm (başına dönüm), barmağuvuza (barmağımıza), atova (atana), anavun (ananın), cəhangüvü (cəhəngini), dəyül (deyil), arvad-uşağuvuz (arvad-uşağınız), rəhmət ölənlerüvə (rəhmət ölənlərinə), midal (medal), qiryət (qeyrət) və s.

2. Kobudlaşdıraraq tələffüz olunan bir sıra rus sözləri və digər leksik ünsürləri. Məsələn, qrafinkə (qrafinya), sürprüz (sürpriz), pirod (vperyod), pürçün (prüçina), pürboğaz (provakasiya) və s.

3. Məqamında işlədilmiş ədəbsiz ifadə və söyüşlər. Məsələn, "Ay kişi, eybi yoxdur, öz itimizdir", "Küt oğlu küt, yenə başladı qrafinkə həzrətləri", "Eşşəyə gücləri çatmır, palanı nə üçün döyürlər?", "Söyərəm, gözünü də çıxaram" və s.

Bütün bunların Vahidin mədəni aləmini oxucu və tamaşaçı qarşısında canlandırmaq üçün böyük əhəmiyyəti vardır. ...Əvvəla, bu danışq xalis bir bakılı danışqdır. Bu danışqda ədib Bakının ayrı-ayrı təbəqələrinin bədii surətini canlı və qabarıq yaratmağa müvəffəq olmuşdur.

Yuxarıdakı faktlardan görüldüyü kimi, dialekt ünsürləri bədii məqsəd xatirinə istifadə olunur. Bundan filmə istifadə edilməsi kinoaktyorun sənətkarlığı ilə sıx bağlı məsələdir. Yeri gəlmişkən, vaxtilə Şahmar Ələkbərovun Vahid rolunda müvəffəqiyyət qazanmasının səbəblərindən biri ssenari müəllifinin verdiyi Bakı dialektinin ünsürlərini maharətlə təcəssüm etdirməsi olmuşdur. Bundan başqa Xalq artisti Nəsimə Zeynalova M.İbrahimovun "Böyük daş" filmində çıxış edərkən, surəti tanıtdırmaq, maskalamaq üçün dialekt ünsürlərindən, həmin dialektə xas intonasiyadan istifadə etmiş, bədii cəhətdən dolğun obraz yaratmışdır. Burada da dialekt ünsürlərindən istifadə ideyanın açılmasına, filmin və obrazın ali məqsədinin təcəssümünə xidmət edirdi.

* Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. E-mail: mustafayev.fizuli8@gmail.com

M.F.Axundzadə, C.Məmmədquluzadə, C.Cabbarlı və başqa Azərbaycan dramaturqlarının kino əsərlərində fransız, rus, ingilis, türk, erməni, gürcü, fars və s. millətlərin nümayəndələrinə rast gəlirik. Kinossenaristlər bu obrazları, əsasən Azərbaycan dilində danışırlar. Lakin yeri gəldikcə onlar aksent tələffüzünün bəzi leksik, qrammatik və fonetik xüsusiyyətlərinə aid göstərişlər də verirlər. Misallara müraciət edək:

M.F.Axundzadənin "Dərviş Parisi partladır" bədii filmindəki Müsyö Jordan nəbatət alimidir. Milliyətçə fransız olsa da, müəllif onu bütün sahələrdə azərbaycanca danışıdır. Yalnız IV məclisdə, Parisin dağılması səhnəsində Müsyö Jordan fransızca bəzi sözlər və qısa cümlələr işlədir. Bunu aşağıdakı dialoqdan aydın görmək olar:

Müsyö Jordan (təngnəfəs danışır):

- Xanım, görək bu saatda onlar duralar. Mən gedirəm, dayana bilmərəm. Heyf sənə Paris, heyf sənə Tülyeri, heyf sənə gözəl paytaxt, gözəl səltənət. Fransa bədbəxt oldu. *Dimaj Parisi. Mon diyö, mon diyö.*

Şəhrəbanu xanım:

- Həkim Sahib, nə var, nə olub?

Müsyö Jordan:

- Paris dağıldı, Tülyeri yıxıldı. Fransa xaraba oldu. *Dimaj Tülyeri.*

Şəhrəbanu xanım:

- Allah, sənə şükür, yəni Allah, dərdini əsirgə.

Müsyö Jordan:

- Gözəl şəhər, gözəl səltənət. Bir türfətüleydə viran, kəən ləmyəkün olubdur. Ağıl kəsmir ki, necə işdir, bu necə sehrdir. *Setefre. Mon diyö, mon diyö.*

Göründüyü kimi, Müsyö Jordan fransız dilinə məxsus söz və ifadələri ("*Dimaj Parisi. Mon diyö, mon diyö.*", "*Dimaj Tülyeri*", "*Setefre, mon diyö, mon diyö*") gərgin vəziyyətdə, psixoloji sarsıntı keçirərkən söyləyir. O sözlərin mənasını tamaşaçılar başa düşməsə də, yaranmış gərgin vəziyyət, Müsyö Jordanın mənəvi böhran keçirdiyini aydın bir sürətdə göstərir. Buna görə də M.F.Axundzadə remarkada Müsyö Jordan üçün belə qeydlər vermişdir: "*qaim sas ilə, təngnəfəs*", "*hövlnak*", "*iztirabla*" və s.

Müsyö Jordanın məhz bu məqamda bəzi söz və ifadələri deyərək, öz fikrini ana dilində ifadə etməsi filmə baş verən hadisələrin inkişafı ilə məntiqi cəhətdən əsaslandırılır və bədii mənə daşıyır. Ona görə də Müsyö Jordan rolunu üzərində yaradıcılıq işi aparan kinoaktyor obrazının dilinə, danışığı tərzinə dair müəllifin verdiyi fransız söz və ifadələrinin mənasını yaxşı bilməli və onların intonasiya cəhətdən düzgün ifadə olunmasına çalışmalıdır. Lakin aktyor ilk pərdələrdə də fransız dilinə məxsus dil ünsürlərini tətbiq edərsə, – halbuki bu barədə dramaturqun heç bir göstərişi yoxdur, – onda ayrı-ayrı məqamlarda verilmiş fransız söz və ifadələri öz təsirini və mənasını itirər.

Filmin başqa bir yerində Məstəli şahın şagirdi Qulaməli ilə dialoqu var. Dialoq fars dilində aparılır. Bu, bədii ssenari müəllifi tərəfindən əsaslandırılır. Müəllif bununla əlaqədar olaraq belə bir qeyd vermişdir: "*Fars dili ilə ki, ünəs tayifəsi anlamasın*". Əgər M.F.Axundzadə bu fərqləndirici əlamətlər arasında ədəbi dil ilə məhəlli dialekti üç prinsipə görə qarşı-qarşıya qoymaq olar:

1. Mahiyyətçə:

a) ədəbi dil düzəltmə, məhəlli dialekt təbi;

b) ədəbi dil normalaşdırılmış, məhəlli dialekt normalaşdırılmamış;

Ədəbi dil, hər şeydən əvvəl, məhəlli dialektlərlə aksent ünsürlərlə qarşı-qarşıya durur. Onunla yerli dialekt arasındakı fərqi aydınlaşdırmazdan əvvəl, məhəlli dialekt anlayışını izah etmək lazımdır. Məhəlli dialekt nədir?

Məlum olduğu üzrə, dil müxtəlif dialekt və şivələr şəklində mövcuddur. Başqa sözlə, dil sosioloji cəhətdən differensiasiya (bölmə, ayrılma) hadisəsinə uğradığı kimi, məhəlli cəhətdən də həmin hadisənin təsirinə məruz qalır.

Məhəlli dialekt, həmçinin aksent ünsürlər ərazi cəhətdən birləşmiş insan qrupuna xidmət edən dil növü və yaxud dil variantıdır. Onların özünəməxsus qrammatik quruluşu və əsas lüğət fondu vardır. Bunlar ümumxalq dilinin qrammatik quruluş və əsas lüğət fonduna uyğun gələ bilər, gəlməyə də.

Ədəbi dil ilə məhəlli dialekt arasında ciddi fərqlər vardır. A.S.Çikobava ədəbi dilə aid altı xüsusiyyət göstərir. Ədəbi dil həmin xüsusiyyətlərinə görə məhəlli dialektlərə qarşı durur.

Ədəbi dil mədəniyyət məhsuludur, eyni zamanda mədəni inkişaf alətidir. Bu alət öz imkanlarına görə nə qədər zəngin və öz quruluşu-

na görə nə qədər mükəmməldirsə, öz vəzifəsini bir o qədər yaxşı yerinə yetirə bilər. Bu, o deməkdir ki, ədəbi dil, onun inkişafı nəzarətə məruz qalmaya bilməz, normalaşdırılmaya bilməz. Heç kim dəxli yoxdur ki, hansısa bir kənddə, hansısa bir vilayətin hansısa bir rayonunda necə danışırlar; dialekt nitqi üçün normalar düzəldilmir; onun inkişafı hər hansı bir idarə tərəfindən normalaşdırılmır. Müvafiq dilin məhəlli dialekti əsasında yaranmış ədəbi dil, bir qayda olaraq, xalqın, millətin ümumi dili kimi xidmət göstərir.

Bu xüsusiyyətlərin hamısı, heç şübhəsiz ki, ədəbi dilə aiddir və onu dialekt və aksent ünsürlərdən kəskin sürətdə fərqləndirir.

Nəticə. Ədəbi dil ilə məhəlli dialekt və aksent ünsürlər arasında göstərilən bu mühüm fərqlər, habelə ədəbi dil və məhəlli dialektə şamil edilən fərqləndirici əlamətlər arasında ədəbi dil ilə məhəlli dialekti üç prinsipə görə qarşı-qarşıya qoymaq olar:

1. Mahiyyətçə:

a) ədəbi dil düzəltmə, məhəlli dialekt təbi;

b) ədəbi dil normalaşdırılmış, məhəlli dialekt normalaşdırılmamış;

c) ədəbi dil qanuniləşdirilmiş, məhəlli dialekt qanuniləşdirilməmiş;

ç) ədəbi dil daha çox subyektiv, məhəlli dialekt isə daha çox obyektiv ünsiyyət formasıdır, dil mövcudluğudur.

2. Vəzifəçə:

a) ədəbi dil geniş, məhəlli dialekt məhdud;

b) ədəbi dil ümumi, məhəlli dialekt xüsusi;

c) ədəbi dil çoxşaxəli, məhəlli dialekt təkşaxəli ünsiyyət formasıdır, dil mövcudluğudur.

3. İnkişaf tempinə görə:

a) ədəbi dil nisbətən dəyişkən, məhəlli dialekt sabit;

b) ədəbi dil fəal, məhəlli dialekt neytral;

c) ədəbi dil asılı, məhəlli dialekt nisbətən müstəqil ünsiyyət formasıdır, dil mövcudluğudur.

Amma bütün dediklərimizin kontekstinə uyğun olaraq, dialekt və aksent ünsürlərdən istifadə həcmi ayrı-ayrı kinofilmlərdə gündən-günə çoxalır. Əlbəttə, bu hallar təəssüf doğurur. Yaxşı olardı ki, dialekt və aksent ünsürlərindən kinoaktyorların danışığında ehtiyac duyulduğu halda istifadə olunsun.

ƏDƏBİYYAT

1. "Qəzəlxan" tammətrajlı bədii filmi, 1991. Ssenari müəllifi Şahmar Ələkbərov.
2. "Dərviş Parisi partladır" tammətrajlı bədii filmi, 1978. Ssenari müəllifi Şamil Mahmudbəyov.
3. "Od arasında vahə" kino-roman, 1977. Ssenari müəllifi Əhmədəğa Muğanlı.
4. "Girov" tammətrajlı bədii filmi, 2003. Ssenari müəllifləri Eldar Quliyev, Natiq Rəsulzadə.

ON THE USE OF THE ELEMENTS OF DIALECT AND ACCENT IN THE LANGUAGE OF CINEMA

Summary

The article is devoted to the use of dialect and accent elements in the language of cinema. In accordance with the ideas arising from the article, mastering the conversational features of the image is an important art issue. Sometimes, during the embodiment of the colloquial features of the image, one even has to go beyond the norm that looks natural from the point of view of the requirements of cinema art.

The article presents information about the dialect as a local branch of the national language, the language of a certain part of the people, the nation that resides in a particular territory, its reflection into cinema. The difference of dialects from the artistic language and from each other by peculiar phonetic, lexical and grammatical features and ways of using them in the language of cinema are reflected in the article.

Key words: actor, script, director's work, shooting pavilion, professional cameraman, editing

ОБ ИСПОЛЬЗОВАНИИ ЭЛЕМЕНТОВ ДИАЛЕКТА И АКЦЕНТА НА ЯЗЫКЕ КИНО

Резюме

Статья посвящена использованию элементов диалекта и акцента на языке кино. В соответствии с идеями, вытекающими из статьи, овладение разговорными особенностями образа является важным вопросом искусства. Иногда во время воплощения разговорных особенностей образа приходится даже выйти за рамки нормы, что выглядит естественно с точки зрения требований киноискусства.

В статье представлена информация о диалекте как местном отрезке общенационального языка, языке определенной части народа, нации, проживающей на той или иной территории, его отображении в кино. В статье находит свое отражение отличие диалектов от художественного языка и друг от друга своеобразными фонетическими, лексическими и грамматическими особенностями и способы их использования на языке кино.

Ключевые слова: киноактер, сценарий, режиссерская работа, съемочный павильон, профессиональный оператор, монтаж